

KOSSUTH LAJOS VIDDINI LEVELE.

„Szegény, szerencsétlen hazánk elesett.“

Így kezdi Kossuth azt az iratát, amelyben a szabadságharc összeroppanása után először szól a nyilvánossághoz, s amelyet „a viddini levél“nek szokás nevezni. Második mondatában pedig szinte elidegenítő fordulatot kijelent, hogy a hazát nem az ellenség ereje, hanem árulás és alávalóság vesztette el. „Oh, hogy ezt meg kellett érnem s még nem szabad meghalnom!“

A nagy vád Görgey ellen és Kossuth halálravágyó bánatos egyénisége, ezek a viddini levél vezető gondolatai.

Nagy hírét Kossuthnak ez emlékiratszerű levele, melyet egy török város nyomorult faházában írt 1849 szeptember 12-én, az átoktól vette, mit Görgey fejére zúdított. Részletes vizsgálódással végighalad Görgey működésén, kimutatva annak következetes aknamunkáját a nagy ügy ellen. A második motívum, mely mögött Kossuth érzelmei rejlenek, friss fájdalom a szerencsétlenségnek, szintén elsőrendű tárgya a levélnek. Halálvágy és utálat az életnek az, amiről nyíltan szól; a lélek vonaglásai, melyek ilyen villámsujtás módjára jött csapás után az ember belsejének romjai közt mozognak, inkább a sorok mögött lappangva figyelhetők meg minden ellentétes színezetükkel, élükkel és mélységükkel, amint Kossuth saját sorsát az utolsó napokban leírja.

Nem célunk az, hogy a szomorú híres pörben, ami Kossuth vádja nyomán Görgey árulásának kérdése fölött évtizedekig tartott, ítéletet mondjunk. A két ellenfél pihen már s hosszú életében mindkettő bőven szenvedett azért, amiben gyenge és kevés tiszta örömet látott jutalmul azért, amiben nagy volt. A vád a múlté; Görgey becsülete az árulástól tiszta.

A viddini levelet mi inkább a második téma szempontjából vesszük vizsgálat alá. Meg akarjuk látni sorain túl a levélíró Kossuth alakját; a levél csupán az ő élettörténetének, jellemének megrajzolása szempontjából érdekel bennünket. Ebből a célból akarjuk elevenre megmozgatni a levél sorait, míg meg nem értjük mögöttük az embert, s minden emberi érzésünkkel át nem fogjuk, mit szenvedett, mit gondolt s mit akart ő ezzel a levéllel; ezért követni igyekszünk Kossuth lépteit és belső mozgalmait a szerencsétlenség első pillanataitól kezdve, végzetes levélíró munkájáig Viddin városában.

Amikor Kossuth a levél írásához fogott, közel egy hónapja telt már el annak, hogy titkon menekülő kocsija kipördült az aradi vár kapujából. Csattanósan következtek egymásra az események ez idő alatt és minden órának megvolt a maga százféle szélsőséges érzelme, ami a hazafi, az ember, a férj és apa lelkét tépdeste, mint a foszlányt a vihar irgalom nélkül megmegújuló szele. Olyan hónap, mely, ha most borzadását leküzdve, visszavetett reá egy-egy tekintetet, néha csak egy pillanatnak rémlett előtte, néha meg egy hosszú életnek tűnhetett fel.

Menekülése előestéjén beszélt utoljára Görgeyvel, az aradi várban, négy szemközt, hosszan, egészen az éjféli órákig. Hetek óta alig aludt már

valamit. Láttá közeledni a véget, ellenállhatatlanul, mint valami természeti erőt, minden oldalról elzárva útját s a közelgő rémségekben saját halálát is kellett látnia, mert Kossuth nem az az ember volt, aki józan számítással előre gondolt volna arra, hogy miként mentse magát, amikor a lelke meggyőződésével hirdetett nagy ügy romjai összeroppantással fenyegették. Napok óta többen kérdezték már tőle, mit tegyenek katasztrófa esetén, s ő azt felelte, hogy a hontalanságnak eléje helyezi a vérpadot. Sötét gondolatai voltak, amit a túlzó munka sem fojthatott el egészen. Ha kevéssé ismeretes látogatót jelentettek be nála, pisztolyához kapott; orgyilkosságtól félt. S közben néha ragyogó beszédeket tartott, az izgalomból szinte földöntúli reményekhez menekülve.

Az éjszakai beszélgetésben Kossuth nem arról szólt, mi legyen a teendő a magyar ügy szorongatott helyzetében — mintha nem is mert volna e kérdésre rátérni. Hosszú visszatekintést adott a múlt küzdelmeiről, kiöntve lelkét Görgey előtt; beszélt roppant erőfeszítéseiről, sikereiről, mellyel a nemzetet fegyverbe állította. Egy dolog hiányzott csak neki — mondta — a végleges sikerhez s ez Görgey őszinte bizalma és segítsége volt.

Közben egymásután tűntek az órák, amelyeket az a fojtott tudat tett izgalmasakká, hogy a beszélgetők s körülöttük a seregek s a magyar nép sorsa egyre rohan a vég felé. Mit akart Kossuth e beszélgetéssel? Hetekig hiába várta a kormány Görgeyt az eldöntő küzdelemre, alig adott az hírt magáról, késett, s vádak hangzottak ellene, egészen az árulás vádjáig. Kossuth most valóban nem akart mást, mint kiönteni lelkét, gondolatait, hogy megkönnyebbüljön, mint a panaszkodás után szokás, mely nem egyéb, mint várákozás ismeretlen segítségekre.

Talán arra gondolt, hogy meglágyítja a tábornokot, utolsó győzelmet aratva ezen a rideg fiatalemberen, s aztán lelkes indulattal egyesülnek egy utolsó elszánt küzdelemre a megsemmisülésig?

Ha nem gondolt is erre, azt hisszük, hogy, ha Görgey meghatódottan kezét nyújtotta volna neki s eléje sietett volna érzelmeivel, Kossuthot végzetes lelkesedéssel láttuk volna az utolsó pillanatok felé haladni.

De Görgey hallgatva ült helyén s csak néha adott szűkszavú feleletet. Kossuthnak egy idő múlva éreznie kellett, hogy ez az ember leszámolt vele vélegesen; neki azzal nincs már mit kezdenie. Be kellett fejeznie emlékezeit s rá kellett térnie a pillanat félelmetes kérdéseire. Tudták ők Aradon, hogy az előző nap nagy csata folyt Temesvár mellett; a hírek, melyek jöttek, eleinte jók, később aggodalmasak voltak s ha e csata elveszett, Görgeyén kívül nincs már számbavehető magyar sereg.

Görgey emlékiratai szerint a tábornok Kossuth kérdésére kijelentette, hogy e csata vesztenek esetében leteszi a fegyvert. Kossuth gyorsan megjegyezte: „S én föbelövöm magamat.“

Kossuth később az emigrációból cáfolta, hogy Görgey ilyen kijelentést tett volna, mi előttünk azonban Görgey részletes elbeszélése ez estéről valószínűnek látszik. De az is valószínű, hogy a fegyverletételt Kossuth nem úgy értette, ahogy Görgey; sőt Görgey sem egészen úgy, ahogy az három nap múlva megtörtént, mert a tábornok sokkal többet várt tervétől, mint azt évek múlva, emlékirataiban vallotta; semmiesetre sem érezhette ki szavaiból Kossuth, hogy Görgey feltétlen és kétségbeesett megadásra gondol.

Kossuth a megszégyenülés bizonyos nemével válhatott el Görgeytől, minőt akkor érez az ember, ha őszinte közeledését rideg tartózkodással

fogadják. Majd felválthatta ezt az érzést a gyanú és gyűlölség, amivel hónapok óta kellett már kísérnie Görgeyt, tudván róla, hisz Görgey nyíltan is kifejezésre juttatta ezt, hogy ellensége az ő politikájának és szeretetlen kritikusa az ő egyéniségének. És mégis, most nem érezhette Kossuth oly nagyoknak az ellentétet közöttük. Az idegek túlságosan el voltak már csigázva, sehol semmi mentség a láthatáron, ami kitérést jelenthetett volna a végzet elől. Önkéntelenül is oda kellett húzódnia Görgey rideg alakjához, amely oly hideg eszmélettel számítótnak tűnt fel még az éjjel is. A hadvezér régóta barátságos természetű érintkezésben állott az oroszokkal, minden legkisebb eredmény nélkül ugyan, de olyan jelek között, melyek az akkori helyzetben óriási reményeket keltettek; a kormány pedig felkarolta Görgey gondolatát s éppen e napokban küldött parlamentereket az oroszhoz, Szent István koronáját a cár vejének ajánlván fel. Görgeynek, úgy látszott most Kossuth előtt, semmi szüksége sines már rá és kormányára, az oroszral való tárgyalásokat jobban intézheti ő maga, mintsem a cár előtt gyűlöletes forradalmi kormány.

S nem is lehetett ellenére Kossuthnak a dolog. Itt már nem arról volt szó, hogy a harc nagy céljait biztosítsák, hanem csupán arról, hogy mit lehet még menteni. Kossuth politikája megbukott.

Nem maradt más hátra, mint folytatni a bizalmat, melynek hangulatával Kossuth kettőjük éjjeli beszélgetését betölteni igyekezett.

Alig, hogy Kossuth pihenőre tért ez éjjelen, megjött a jelentés a temesvári sereg tökéletes megsemmisüléséről. E jelentést Kossuth rögtön átküldte Görgeynek.

Átküldte, bár körülbelül ismerte annak nézetét a további harc fölösleges voltáról; nem is gondolt arra, hogy most, éppen akkor, amikor Görgeyvel szemben óvatosságra intette volna a helyzet, igyekezzék annak háta mögött, ellene cselekedni. Hajlékonyabb, lágyabb egyéniségével szinte simult a vezér hűvös, érdes személyéhez.

Görgey mindjárt reggel felszólítást küldött Kossuthhoz, hogy adja kezébe a hatalmat s Kossuth nem is ellenkezett, és nem az ő, hanem a kormány más tagjainak indítványára határozott a minisztertanács úgy, hogy Görgeynek csupán fővezéri kinevezést küldenek, a kormány azonban helyén marad.

Kossuth iszonyú személyi problémája ezzel tehát még mindig nem oldódott meg; még mindig olyan embernek szerepét kellett viselnie, aki várja maga fölött a végzet döntését. E délelőtti, utolsó minisztertanácson az izgalom legnagyobb fokában járkált fel s alá s azt tervezte, Lugosra megy, Bem gyülekező seregéhez; Erdélybe vetik magukat s ott keresi majd halálát. Hisz Görgey céljait elismeri, s ezzel elismeri azt is, hogy mindaz, amiért a magyar nép, Kossuth szavait követve, rajongással s vak bizalommal életét áldozta, megsemmisült. A következetesség gondolatának egész terhe vállán volt még; neki az üggyel élnie s hálnia kell.

Azonban pár óra múlva megérkezett Görgey újabb felszólítása, kétséget és ellenmondást nem tűrő hangon követelve Kossuth lemondását s a maga számára a teljes és korlátlan hatalmat.

Ez hathatott; ezt már nem lehetett félreérteni. Görgey nem segítségét ajánlja, hanem ha akarják, ha nem, sőt éppen az ő ellenükre, máris magához ragadja a hatalmat s velük szemben a győztes politikai ellenfél szerepére készül.

Most már nemcsak hogy mehet Kossuth, hanem kell is mennie. A központi helyről, melyet egy nemzet bizalma és ellenséges halálveszélyek környeztek, vetélytársa löki ki erőszakosan, megakadályozva, hogy erkölcsi kötelességének hódoljon.

Nincs kétség, hogy Görgey károsnak és akadályozónak tartja Kossuth további szereplését. Talán még életét is.

Adatok vannak arról, hogy Görgey valóban gondolkozott Kossuth elfogatásáról, igaz, csak az esetben, ha nem távoznék az országból. Lehet, hogy ez a szándék nem maradt ismeretlen Kossuthék előtt az aradi várban. A fantázia növelte a titkos hírt s különösen a férje életéért rettegő asszony, Kossuthné szemében, ki Görgeyben már régen rémet látott.

Kossuth sietett. Még titkára előtt is eltitkolta, hogy távozni akar. Lemondólevelében több órai időhaladékot kötött ki magának. Röviden rendelkezett családjáról, búcsúzott bizalmasaitól; „megyek, amerre szemem lát” — mondta.

Emlékiró emigráns társai kivétel nélkül szólnak arról, hogy Kossuth elváltoztatott külsővel, jellemző szakállát leborotváltva, bajuszát rövidre nyírva, haját hátrafésülve lépte át a török határt; különben angol lapok hozták is ez időkben Kossuthnak ily átalakult arcképét. Azonban tanuvallomásunk van arról is, hogy már az ország belsejében, Karánsebesen, sőt már Radna körül is látták ezzel az elváltozott külsővel.

A Nemzeti Múzeumban pedig van egy úti igazolvány a délmagyar határok felé, Kossuth írásával kitöltve, augusztus 5-ről keltezte, Udvardy Tamás miniszteri tanácsos számára. A személyleírás teljesen Kossuthé, de szakáll nélkül, nyírt bajusszal s nyílt homlokkal; és Udvardy Tamásnak aláírása udvardi Kossuth Lajos elferdített írása.

Az aradi hatóságok hitelesítésével van ellátva ez az igazolvány, de lélektanilag teljes lehetetlenség, hogy keltezése helyes legyen. Kossuth lelkületével összeférhetetlen az, hogy már napokkal előbb gondolt volna titkos szökésre. Valószínű, hogy Kossuth az utolsó órákban, Görgey második felszólítása után készítette ez iratot a maga számára, óvatosságból előbbre kelteztén; s nem a határátlépéshez volt szüksége arra, hisz ilyen magyar igazolványt nem is használhatott volna ottan, hanem e célra egy angol útlevelet helyettesítő külön igazolványt vitt magával; ezzel pedig Görgey előőrsein akart észrevétlenül átjutni. Szomorúan döntő tanujele ez az irat annak, hogy Kossuth voltaképpen Görgey elől menekült Aradról, már a várban felismerhetetlenné alakítva át külsejét.

Augusztus 11-én délután négy óra tájt kocsizott ki a várból, Damjanich hintóját kérve kölesön, hogy a magáéről rá ne ismerjenek.

Azt hisszük, hogy amikor a nyári délutánon sebesen hajtatott Radna felé, minden gyűlölete mellett sem tarthatta a szó szoros értelmében áruló-nak Görgeyt. Valószínűleg imponált is némileg neki a céltudatos kíméletlenség, amellyel Görgey cselekedett, s amelyből azt lehetett sejteni, hogy annak határozott tervei és kilátásai vannak a sikerre valamely irányban. Nem azzal a bizonyossággal ült Kossuth kocsijában, hogy a haza ügye véglegesen elveszett s most már minden be van fejezve; inkább azzal, hogy mindennek vége van bár, amiért ő küzdött, de tökéletes bukás voltaképpen csak őt érte még. Őt megbuktatták, — e kifejezést használta az aradi napokra későbbi irataiban is.

Megkínzott teste-lelke nyugalomra vágyott. Fájdalom sajgott benne — s mégis mennyire más lelkiállapota, mint egy nappal ezelőtt!

A megsemmisülésre való rettenetes várakozás most egy csapásra mégis elmúlt. Görgey erőszakos tette, csúnya módon ugyan, de megoldotta a kérdést. Ami eddig, a komor erkölcsi érzések tömkelegében, csak mint vékony erecske lüktethetett néha, az életfenntartás ösztöne, most úrrá lehetett rajta. Talán nem tévedünk, ha az e napokból fennmaradt adatok nyomán úgy látjuk, hogy Kossuth a megkönnyebbülés bizonyos érzését nem tagadhatta meg magától e boldogtalan úton.

Lugos felé igyekezett, de nem, mint még délelőtt hirdette, azért, hogy végső küzdelemre lelkesítse a megmaradt csapatokat. Ha szerepelni és vezetni akart volna még, bizonyára elkerüli külsejének átalakítását; ha Görgey céljaival félig-meddig egyet nem értett volna, bizonyára nem küldi az ország kincstárát, mellyel útközben találkozott, Görgey táborába.

Radna körül találkozott a követekkel, kik diplomáciai ajánlatával az oroszokhoz küldve visszatérőben voltak s hallotta tőlük, hogy a hivatalos eredmény semmi, titkosan sejtető biztatás azonban volt elég.

Majd Szemere és Batthyányi miniszterek érték utól Kossuthot; ők is Görgey elől menekültek s Szemere, a komoly hangú, mély gondolatú, de kiismerhetetlen jellemű államférfi, már előbb vérig sértve Görgey által, most gyűlölködve beszélt róla, az árulóról és kárhóztatta Kossuthot, amiért átadta a hatalmat. Ezek voltak az első szemrehányások, miket Kossuthnak viselkedéséért hallania kellett, s hatottak is reá; Lugosról éleshangú levelet írt Görgeynek, határozottan és ridegen felelőssé téve őt a nemzet sorsáért, ha politikai eredmények nélkül, csak katonáinak javát biztosítva, kötne megegyezéseket.

Azonban még ekkor sem változtatta meg célját, hogy elhagyja a küzdelem színterét és külföldre menjen; egybehangzó adatok, különösen lengyel feljegyzések, mondják, hogy Lugoson csak pár órát időzött. Láta ott Bemnek a vesztett csata után még rendetlen seregét; látta, hogy kedv a küzdelemre nincsen és a magyar tisztek inkább Görgeyben bíznak, mint az idegen Bem tábornokban, aki mindenáron harcolni akart tovább. Azonban hallott Bem szándékáról, erőfeszítéseiről; tudta, hogy Lugos körül még mintegy harmincezernyi sereget lehet összeszedni s ismerhette saját egyéniségének varázsát: ha feláll az összetorlódott kocsisorokra s megkezdi lelkesítő működését, életet önthet még a seregbe.

Azonban Kossuth most már másként gondolkozott; Görgey fellépése feloldotta őt a halálos küzdelem kötelessége alól. Eltitkolta magát Lugoson, s csak sietve s mint magánember érintkezett a vezérekkel.

Itt volt Lugoson a lengyel légió is, még elég jó rendben, de menekülésre készülve. Bem, az összes csapatok fővezére, a temesvári ütközetben amúgyis roncsolt testét újra összetörve, még Kossuth érkezete előtt kocsira rakatta magát és Arad felé indult Lugosról, szétnézni egy kissé az orosz seregek előtt; a lengyel légióról pedig, mit mindig gyűlölt, úgy rendelkezett, hogy az, a multban semmirekellő, most pedig menekülni kívánó, fegyverezettségük le s hajtassék ki a határokon. Ezt mégsem akarták a lengyelek s megbízásukra Zamoyski ezredes megkérte Kossuthot, vigye ki a fővezér helyettesénél, hogy a határszélhez közel, de még teljes rendben, állítsák fel őket.

Kossuth a hozzá belépő Zamoyskit minden kérdés nélkül azzal

a kijelentéssel fogadta, hogy ő lemondott, miután csak Görgey tárgyalásai-ban lehetett már valami remény, a harc folytatásában nem. Mintha szükségét érezte volna már annak, hogy tettéért mentegetődzék. S mikor Zamoyski megkérdezte, elérkezettnek tartja-e az időt, hogy a légió távozzék, rögtön és határozottan igennel felelt s valóban kieszközölte ehhez a fővezérség parancsát.

Radna Aradtól légvonalban harminc kilométer, Radnától Lugos ötven; a kocsuiút tehát legalább száz. Tegnap délután indult el Aradról Kossuth, este érkezett Radnára, s 12-én csak késő délután Lugosra. mert az út ide szinte áthatolhatatlanul el volt torlaszolva menekülő szekerek soraival.

S e napon estefelé már titkos üzenetet küldött Zamoyskinak, hogy ő maga is a légióval kíván tartani, mint Zamoyskinak szolgája. S Bem vissza-érkezett be sem várva, még ez éjjel megindult a lengyel és olasz légiókkal a határok felé.

Veszélyesnek látszott az út; leselkedő oláh támadásokról jöttek hírek, s nem tudták, vannak-e még magyar csapatok dél felé; ezért volt szüksége Kossuthnak a lengyelek kíséretére. Óvatos biztosításokkal haladtak a hegyek közt, figyelvén a magaslatok cserjéit, az utak szögleteit; s közben Kossuth, aki mégsem vette fel a szolga szerepét és kocsijával a légiók első biztosítéka és a főcsapat között haladt, Zamoyskival beszélgetve még mindig Moszkva politikájában való bizakodással ejtette ámulatba a fiatal lengyel grófit. Szerinte az orosz Auszriának örök titkos ellensége s az invázióval csupán az volt a célja, hogy lábát a monarchia szláv népei között megvesse.

Valóban, ha visszaemlékezünk Kossuth beszédeire és cikkeire, melyekben már évekkal előbb kifakadt az orosz-pánszláv izgatások ellen Magyarországon, el kell hinnünk, hogy valóban őszinte reményei voltak s hitt abban, hogy Görgey ellentétbe tudja majd hozni az oroszot az osztrákkal talán oly mértékben, hogy az orosz, saját bomlasztó céljai szerint, lépéseket tesz majd Magyarországra lehető függetlensége érdekében.

Teregován, hol első éjjeli szállásukat tartották, Bemnek egy futára érte utól Kossuthot. Tán nem is egy, mert Bem többet is küldött egymásután, kérve, könyörögve neki, térjen vissza, lelkesítse jelenlétével seregét, s ő azzal, ha Görgey, mint híre jár, meg is adja magát, elég erős lesz még hosszú időnkig folytatni a harcot.

Sokszor visszagondolhatott Kossuth e levélre száműzetésének éveitől, amikor már oly nagyon bízott abban, hogy személyes megjelenésével, alig pár ezer emberrel, meg tudja kezdeni újra a honszabadtás küzdelmét.

Most azonban válaszából Bemhez szinte úgy tűnik ki, mintha megriasztotta volna annak üzenete. Vádolja ugyan Görgeyt, aki a szabadság szép fáját ledöntötte, de ő most már egyszerű polgár. nem teheti, hogy tegnap lemondva, ma újra felvegye a hatalmat. A további küzdelmet lehetetlennek tartja, mert például pénz sines hozzá s ő soha sem folyamodhat saját népével szemben erőszakos rekvirálásokhoz. „Láthatja, tábornok úr, ez lelkiösmereti dolog.“ Mindjárt ezután azonban, tollának izgatott fordulatával, mégis tanácsokat ad Bemnek, hogy miként folytassa a harcot.

Nem kíván hát többé visszatérni s szinte embertelennek látszik előtte a gondolat, hogy az utolsó napok kínjai után a jelen szomorú megkönnyebbüléséből visszasiessen új rémnapokra. Bízott még valamit Görgeyben, kívánta lelke mélyén azt is, hogy Bem tartsa a harcot, de ő maga össze volt már törve.

Egy-két kínos nap következett ezután, a határszélen keresgélve az utat, merre távozhassék. Orsovával szemben a szerb parton fenyegető tömegek figyelték a magyar földet. A Dunán az ada-kalehi török parancsnok még jó pénzért sem engedte őket elhajókázni. Egyedül az oláh határon állott barátságosan viselkedő török őrség; azonban az oláh fejedelemségek jó részét is orosz haderő tartotta megszállva. Szemere és Batthyány, kik közben szintén Orsovára érkeztek, átvették ott a vezetést, igyekezve lehető sokáig tartani a várost; Kossuth azonban ismeretlen kívánt maradni, visszavonult; arról sem tudott, hogy a szent koronával mit tett Szemere.

Augusztus 17-én megjött a híre annak, hogy Görgey valóban elkövette megrendítő tettét, letette a fegyvert az orosz előtt. Kossuth, úgy látszik, még ennek a napnak az alkonyán, a határon táborozó menekültek előtt lehetőleg észrevétlenül, hintója ülésén mélyen hátrahúzva magát, áthajtotta a kicsiny patak hídján a török őrséghez oláh területre, hogy ott megrendülve, könnyek között, szabad ég alatt készített fekhelyen töltse el honatalanságának első éjszakáját.

Görgey tette váratlan gyorsan jött. Hisz Radna előtt a magyar küldöttek még semmi eredményről sem számolhattak be, s rá két napra Görgey már annyira jutott volna, hogy feltételeket kapott, melyekkel kapitulálhatott? Lehetetlen, hogy Kossuth most már ne gondolt volna néha arra a legrosszabbra, ami tényleg megtörtént; ámbár azt is gondolhatta, hogy Görgey már előbb, a kormány háta mögött, készített elő valamit az oroszral. Elég az hozzá, hogy Kossuth még két nap múlva, Turn-Szeverinben is, azt mondta egy oláh hivatalnoknak, hogy Görgey a cár veje számára adta meg magát; s a lengyelek vezetője is, e napokban Kossuth bizalmasa, az oroszral történt kiegyezésről beszélt, amikor csapatával átkelt a Dunán.

Három napig utazott ezután Kossuth török dsidások fedezete alatt Viddin városa felé, ismét megnyugodván kissé és hálával telten török kísérői iránt. A viddini pasa is tele szívességgel, keleti udvariassággal fogadta, nagy embernek nevezte; biztatta a szultán védelmével. Nem lesz semmi bántódásuk, legyenek menekült társai vígan, „egyenek, igyanak, táncoljanak“. Az öröme azonban annál is kevésbbé volt kedvük, mert a pasa végül kijelentette, hogy sztambuli utasításig nem engedheti őket tovább utazni és a főbb menekültek mellé „díszőrséget“ rendelt, mely mindenüvé kísérte őket.

A legnehezebb hetek következtek ezután, amiket Kossuth hosszú száműzetésében átélt.

Közvetlenül élete legnagyobb szerencsétlensége után megállították őt és kényszerítették, hogy a tökéletesen bizonytalan jövő tudatával, elzárva a civilizált világtól, visszafordítsa tekintetét a lázalmokra, melyektől éppen most menekült.

Lassankint megérkeztek Viddinbe a magyar sereg menekült töredékei. A hírek Görgey tettének következményeiről egyre bizonyosabban beszéltek.

Ide jött Szemere pár napra s nem hallgatott vádjával, hogy Kossuth árulónak adta át a hatalmat; s gyűlölettel Kossuth iránt aknázza ki e vádat. Itt volt már Dembinszky, a vérig sértett; Mészáros, aki megvetéssel nézett ekkor Kossuthnak politikus jellemére, mely az ő szeliden nyílt katonai lelkülete előtt oly idegen volt. Ő Dembinszkyvel elvonult, nem izgatott, ha alkalomadtán nem is hallgatott; annál hangosabb volt Perczel tábornok,



kinek környezete szinte lázította Kossuth ellen a menekültek pár ezernyi tömegét.

S végül megjött az öreg Bem is, akit lován kétoldalt támogatva mentett át kísérete az erdélyi havasokon. A méregtől forrt, és a megvetéstől, Kossuth menekülése miatt. Egy éleshangú levelében, melyben Kossuthtól kiesiny csapata számára pénzt kér, gyávának és hitványynak nevezte azokat, kik olyannyira siettek a meneküléssel.

Viták és pártok támadtak a menekült táborban és Kossuth úgyszólván egyedül állott a vádak között. Volt titkárjával, a kalandor Szöllősyvel és hadsegédével, Asbóthtal, elvonultan élt a rozoga török házban, ritkán, csak alkonyatkor mutatkozva a város görbe utcáin, amelyek ablaktalan falaikkal, némán ballagó törökjeikkel csak növelték a szerenestlenség fantasztikumát.

Családjára gondolt Kossuth és elremítette, hogy otthonhagyott feleségéről semmi hír; az osztrák kegyetlenkedések azonban, néha nőkkal szemben is, már megkezdődtek.

Pénzt alig hozott magával pár hónapra valót. Orsován ugyan már leszámolást követelt egyes emberektől a kormánypénzekről, de sikertelenül. Most Szöllősyvel azt tervezgette, hogy Londonban tollával keresi majd kenyerét, használva tehetsége szerint hazájának.

Közben halottaskocsik állandó dübörgése tette még iszonyatosabbá a menekültek napjait. A legénység a dunaparti mezőn, sátrak pusztja földjén töltötte a hideg szeptemberi éjszakákat, kellő táplálék és ruha nélkül s járvány kezdett pusztítani, melynek pár hét alatt minden tizedik menekült áldozatául esett.

Minden magasabb gondolat elhallgatott. A tisztok elhagyták embereiket. Akinek pénze volt, kártyázott, dőzsölt; az éhezők gyűlölettel figyelték őket. Sápadtan lézengő alakokat látott a hajóknak utasa a Duna partján, kik sóváran néztek mindent, ami hazafelé megy vagy hazulról jön. Szökést kíséreltek meg a menekültek, néha csoportosan is; a török őrség azonban többnyire visszaterelte őket.

S mindennek sivár hátterét adták a konstantinápolyi és bukaresti hírek, melyek szerint Oroszország és Ausztria a legnagyobb erővel követelik a töröktől a menekültek kiadatását. A főbb emigránsok, Kossuth is, méreggel látták el magukat. Idővel megtudták ugyan, hogy a Porta határozottan ellenáll e követeléseknek, de azt is, hogy hajlandónak mutatkozik az emigrációt birodalmának valamely félreeső helyén internálva tartani.

A szerep, mely a nagyvilág előtt Kossuthnak ily módon jutott, megálázó; két, Istentől szentesített törvényes nagyhatalomnak szolgáltatott volna az internálás elégtételt egy felforgató forradalmár ellen.

Gyönyörű remények teljesedése, diadalittas érzések után — hisz alig pár hete, hogy ünnepi bevonulását tartotta a magyar fővárosba — iszonyú mélységekben találta magát Kossuth.

Az emberi természet különben sem bírja az egyenletesen boldog vagy szerencsétlen érzelmeket sokáig. Még ha minden sikerült volna is, akkor is következniök kellett volna a sivár pillanatoknak: hogy miért is voltaképpen ez a sok küzdelem, izgalom; mit jelent mindez a kifürkészhetlen örökkévalóságban? Ha a vágy teljesül s a cél eltűnik, szétfoszló pillanatai jönnek a léleknek, míg új táplálékot nem nyer mozgalomra. S kisebb részletekben is áll ez. Talán Kossuth is volt, már a harc idején is, olyan hangulatokban,

amelyekben minden elv, ideál széjjelbomlott egy-egy pillanatra kifáradt belsejében s csak mint lázalom tűnt fel előtte, amit tett s ami körülötte történik — különösen fel kell lépniök ilyen pillanatoknak vezetőknél, akik véres kockázatokba viszik az embereket.

Ilyen lelkiállapotokról azonban, különösen harcos politikusoknál, ritkán vannak történeti forrásaink. S legkevésbé Kossuthnál. Hosszú pályája alatt nem találunk nyomokra soha, amelyek mögött elevenül látszanak a kétségbeesés saját maga fölött, az önvád, a lelkiismeretfurdalás. Csodálatos elevenséggel tartja mindig lendületben magát, mint aki szent hivatással megáldva nem hibázhat s nem vétkezhet soha.

Saját kezétől írott nyoma az önvádnak a bukás napjaiból sem maradt reánk; első, szerencsétlen hangulatú bizalmas levelei hiányzanak. Amikor, két hónap múlva, újra megszólal, már új, diadalmas reményekkel van tele.

Egyedüli őszintébb hangú irata, mely e nagyon szomorú napokból való, a viddini levél; s ennek Kossuthja szerencsétlen még ugyan, de már nem önmagán tépelődő, hanem ismét ideális Kossuth.

Azt hisszük pedig, hogy éppen szeptember első felének hallgatag ürességében kell sejtenünk azt az időt, amikor Kossuth gyakran elvesztette lába alól a talajt, amikor gyengeségeinek emlékeivel gyakran kellett küzdenie.

Hiszen a multban sem maradtak soha figyelmeztetés nélkül hibái. Emlékezzünk csak éles vitáira a legnagyobb magyarral, aki oly kíméletlenül kutatott vádiratában Kossuth jellemének gyöngé oldalai után. Emlékezzünk miniszter társaival való ellentéteire az első minisztériumban, s támadóival a háború folyamán jobbról és balról. Pedig ő nem volt az az egyéniség, aki a kritikát érzéketlenül eresztette volna el a füle mellett. Görgéyvel s táborkarával szemben éppen ezért érzett gyakran félelmet és gyűlöletet. Szavahihető tanu figyelte meg, hogy mikor egy ízben Széchenyi megtévelyedéséről volt szó, nem tudott visszatartani egy oly megjegyzést, amely átsuhanó győzelem érzésére mutatott.

Most itt volt az ideje a reflexióknak.

Már Aradon, a búcsúzás kapkodásai közt, erősítgette bizalmasai előtt, hogy minden tőle telhetőt elkövetett mindig a haza üdvére s lelkiismerete tiszta. Már ott érezte hát, hogy e kérdésre válasszal tartozik.

Talán eszébe juthattak most hirtelen fordulatai, amelyekkel 48 tavaszán, első minisztersége alatt, impresszionista módon rontotta a viszonyt az osztrák kormánnyal s az uralkodóházzal. Elbizakodott volt s szinte félt, hogy más megelőzi e tekintetben. A figyelmeztetések ekkor sem maradtak el, s ő, bár kissé tetszelegve, többször emlegette: „Úgy látszik, nem vagyok miniszternek való.“

A döblingi beteg nagy magyar ilyen esetekkel összefüggésben jósolta már akkor a vért és pusztulást — azt, ami most borzalmas friss emlék.

A hiúság és szerénység, hatalomvágy és önzetlenség problémája gyakran foglalkoztatta Kossuthot máskor is; majd minden nyilatkozatának visszatérő gondolata a tiltakozás a dicsvágy ellen. Másrészt ismerjük a sok gúnyt és vádat és néha az adatokat is, melyek szerint fantáziája gyakran vezette őt eltitkolni való gondolatokra a győzelem napjaiban.

Valószínű, hogy, mint soha, most sem ismerte be önmaga előtt határozottan megfogalmazva, gyöngeségeit. Nem, mert azok s hasam váltak durván céltudatosakká, hanem hűséggel vallott nagy eszméi alatt élték elemi életüket. Cinikusan egyéni céljaira törő ember Kossuth sohasem volt.

S most is talált maga előtt mindig nemesak mentséget, hanem meggyőző érvet is, mert hiszen utóvégre is a magyar küzdelem, melyet ő provokált, alapjában véve jogos és igazságos volt. De az érvek lelki takaróját hiába vonta magára; a csapás sokkal szédítőbb volt, semhogy a gyöngeségek titkos emlékei nyugton maradhattak volna.

És az érvényesült erő s hatalom nagy törvényhozó az emberi gondolkodásban — s Ausztria és Oroszország most már sötét szilárdsággal ült Kossuth hazája fölött. A viddini menekvők viselkedéséből, leveleiből, kegyelmi kérvényből úgy tűnik ki, hogy nem csupán a hontalanság nyomorúságaitól félve siettek sokan hódolni a győztesek előtt, hanem meggyőződésükben rendítette meg őket Ausztriának öröklött jogaiba visszahelyezkedett uralma, mely kegyetlenül imponált, a bűnbánás érzetével töltve el őket. Itt van például Gorove Istvánnak, a függetlenségi nyilatkozat egyik munkatársának levele családjához, amelyet azzal fejez be, hogy nem írhat tovább, mert könnyei eláztatják a papírost; fogadkozik, hogy csak egyszer kerüljön haza, soha többé nem elegyedik politikába és bocsánatát kéri hozzátartozóinak, hogy könnyelműségével ily bánatot okozott nekik. Itt van Egressy Gábor, aki már a határon iszonyodva akarja magát visszamenteni családjá körébe. Vagy Fülepp kormánybiztos, aki pedig Szemerével együtt keményen kitartott Orsován a fegyverletétel után is egy hétig még, s most egy szomorú pillanatában a sztambuli osztrák nagykövetnek bűnbocsánat fejében felkínálja a szent korona rejtékének titkát — hogy a másik pillanatban, megbánva tettét, gyorsan tovább utazzék. Sőt Szemere, a volt miniszterelnök sem tarthatta vissza magát attól, hogy Batthyánnal ne sejtesse hajlandóságát a korona titkának fölfedésére az osztrák előtt, ha ezzel a gróf óriási birtokait otthon meg lehetne menteni — aminek előnyeit aztán Szemere is élvezhetné.

A letiport hazából pedig ekkor még nem jöttek megragadó hírek a nép szeretetéről menekült vezérei iránt, amelyek a későbbi hónapokban annyira felmelegítették Kossuthot. Mozdulatlan sötétségben feküdt az ország és nem lehetett tudni, nem uralkodik-e szenvedésének okozói ellen átok és vád határai között?

Az összeomlás pillanatai voltak ezek többé-kevésbé minden résztvevőnél s Kossuth sem maradhatott ettől mentes. S nemesak szerencsétlen volt, hanem megalázott is. Ő nem tűnt el tündöklő meteorként a nagy küzdelemből, ahogy előre gondolta s ahogy szép lett volna; most emlékeznie kellett, hisz emlékeztették is rá elegen, menekülése egyes pillanataira, a kifogásokra, mellyekkel tartóztatását visszautasította, a szökésszerű távozásra az utolsó magyar seregtől, szövetkezésére a lengyel légióval s az út aggodalmainak minden apró részletére, amelynek emlékét a halálveszély igazolta ugyan, de kiábrándító hatása megmaradt. Mint ahogyan ideális lelkesedéssel elszánt emberek, szép képet rajzolva maguk elé a megdicsőülésről, hirtelen valódi veszélyek közé jutva, utólag magukból kiábrándulva gondolnak azokra vissza.

Kossuthnál az én és az ideálok mindig tökéletesen egybefolytak. Beszédei, iratai, kezdve első fellépésétől, tele vannak szubjektivitásokkal, „én“-nel kezdődő mondatokkal. Szeret gyöngö, törékeny embernek látszani, akire az élet csak kínokat hozhat, s a ki mégis óriási küzdelmet folytat szent célokért. Romantikus ellentét ez, merítve az időnek szelleméből, mely-

ben nevelkedett; már harminc éves korában is arról beszél, hogy élete csupa martiromság s emlegeti a nagy eszmékért való halál gondolatát.

Ő az eszmei célokat összeolvasztja egy Kossuth-ideállal; szinte magasabbrendű lénynek akar feltűnni, még szerénykedéseiben is; összeolvadva felsőbb hatalmakkal, miket ő a kor eszméinek szokott nevezni, mint valami kiváltságos, elkényeztetett személy, úgy akart járni-kelni embertársai között. Csaknem komolyan hitt jóslótehetségében, amit szintén gyakran emlegetett. Az eszmék palástjába burkolt Kossuth-ideál volt életének homályos célja, amint méltóságteljesen s mindenkitől rajongással körülvéve, ha egyénileg szerényen is, folytatja működését a világban. Nem theoretikus felfogás volt ez nála, hanem a boldogság vágyának egyik neme.

Így beszélt és mutatkozott ő többnyire s ha nem érzett volna valóban így, szónoki hatása sem lett volna oly ellenállhatatlan.

Most embernek kellett lennie, aki önmagával vitatkozik.

Már Jellasich betörésénél is foglalkoznia kellett az élethalál gondolatával; „gyáva ember, ki meghalni fél“, — mondta, s a méregpohár pillanatnyi hatásáról beszélt. „Annyi ereje mindig lesz, hogy meghalni tudjon inkább, mint az osztrák ház alattvalója lenni“ — így beszélt 49 áprilisában.

Ez a Kossuth-ideál most megsemmisült, nem állotta ki a próbát: úgy kellett éreznie Kossuthnak maga s mások előtt, Görgeyt élete árán is meg kellett volna akadályoznia tettében és főleg ott Lugoson, ott nem lett volna szabad elvesztenie a fejét. Sokáig, élete végéig sebezhető pontja volt ez Kossuthnak; feszélyezte őt menekülése s leveleiben magyarázza azt keresztényi kötelességgel, családjával, további munkásságával hazája érdekében; s Lugosról úgy beszélt, mintha ott tovább időzve utolsó erőfeszítéseket tett volna s csak a fegyverletétel híre után hagyta volna ott a sereget.

Lehetek azelőtt is ily emberi pillanatai; de újabb tevékenység, siker, és ünneplő helyeslés hamar visszaadta megint önbizalmát. Hol van azonban most a tömeg, amely helyesljen? Viddinben csak kísértetszerű emberek járnak, a nagy világról pedig semmi hír.

A szerencsétlenség tiszta fájdalmát zavarossá teszik az ilyen gondolatok. Szégyen és önvád nem engedi megtalálni valami formában is azt a Kossuthot, aki a régi szerepet tovább folytathatná. Még élénk a most átélt véres izgalmak emléke s a hirtelenül sújtó sors hatása alatt néha fel kellett merülnie a kérdésnek: „Óh, mi történt? Mit tettem?!“

A szenvedések nyomait Kossuth külseje is magán viselte; sápadt, szótalan és apatikus volt s környezete egészségét féltette. Egy Olaszországból szökött magyar altiszt, ki Kossuthot már a békében is ismerte, hazafelé sietve Viddinben találta már a menekülteket; Kossuth után kérdezősködött s a titkár, Szöllösy, azt felelte ridegen: „Kossuth meghalt, nincs többé.“ A katona mégis belépett a szobába s az ott ülő férfitől ismét Kossuthot kérdezte. „Én vagyok“ — volt a felelet. Nevetve erősítette a katona, hogy ő jól ismeri Kassuthot, őt nem lehet megteveszteni — míg végre hangjáról ráismert, meglepetten állt ottan s aztán szó nélkül megfordulva hazarohant — mint maga írja — megmagyarázhatatlan fájdalmában sírni.

Természetes, hogy voltak Kossuthnak szilárdabb pillanatai is ez időken, s adataink is vannak erről; a természet nem engedi sokáig a kétségbeesett lelkiállapotot sem. De általában véve önmagát nem találva élte napjait a viddini levél írása előtt.

S íme, szeptember 10-e táján mégis valami megelevenedést veszünk észre rajta és környezetén.

Mintha enyhülő fájdalommal igyekeznék közeledni az emigráció nyomorgó tömegéhez. Megjelenik a táborban, lóháton, nagy kísérettel; szenvedő arca, könnyekben úszó szemei, bánatosan biztató beszéde pár órára felvillanyozza a tömegeket. Majd nyilatkozatok forognak a tisztek között aláírásra, melyeknek tartalma hűségfogadalom Kossuth kormányzó iránt s kárhóztatása az ellene pártoskodóknak. Egyidejűleg pedig híre jár, hogy Kossuth hosszabb emlékiraton dolgozik a nyugati művelt államok közvéleményének felvilágosítására.

Mi lehet vajjon ennek a hirtelen aktivitásnak az oka? Sem otthon, sem a nagyvilágban nem történt semmi, ami felrázhatta volna Kossuthot szenvedő várakozásából.

Senki sem említi s kevesen tudhattak róla, de azt hisszük, szeptember első napjaiban érkezett az az angol úr Viddinbe, akit később Thompson néven Kossuth bizalmas emberének ismert az emigráció. Szép szál férfi, a harmincas években, a tökéletes gentleman biztos megjelenésével. Álnéven jött és maradt, lehetőleg keveset mutatva magát; igazi neve Henningsen volt. Csizmája talpából leveleket fejtett ki, Pulszkynak és Telekinek, a londoni és párisi magyar követeknek jelentéseit, igaz, hogy még július végéről.

Kossuth átfutotta a leveleket. „Késő! Igen, késő, ez a végzetes szó Magyarország történetében“ — mondotta szomorúan, ismételve a szavakat, melyeket 48 július 11-i ragyogó beszédében is használt.

A levelek, — megvannak a Nemzeti Múzeumban, — biztató hangon írtak az angol közvélemény tüntető rokonszenvéről; arról, hogy Cobdent, a nagy pártvezért sikerült megnyerni ügyünknek, Palmerston, az angol külügyminiszter pedig diplomáciai közbelépésre készül, Ausztriát ki akarván békíteni a vele hareban álló magyarokkal.

Kossuth inkább fájdalommal fogadta a híreket, mint felvillanyozódva. Az angol azonban nem olyan fából volt faragva, hogy belenyugodott volna a rezignációba. Ott maradt Viddinben s Kossuthnak és Batthyánynak állandó társasága lett. Különös és imponáló ember volt ez a Henningsen, gazdag és független úr, aki összeköttetésben állott nagy angol lapokkal. Tapasztalatai, fiatal kora ellenére, bőven voltak, mert mindig kereste a kalandokat; merész részt vett a spanyol polgárháborúban, ahol valósággal az akasztófa alól kellett elmenekülnie. Beszélt arról, ami az utolsó hetekben a nagyvilágban végbement s amiről a mindenfelől elzárt Magyarországon alig lehetett valamit hallani a háború alatt. Hisz éppen az oroszok betörése óta kezdett az angol nép viharosan tüntetni a magyar ügy mellett, s Henningsen bizonyára színesen tudott beszélni a nagy népgyűléseknek lefolyásáról, a politikai pártok vezető férfiainak többé-kevésbé nyílt állásfoglalásáról, a hírlapok támadásairól Moszkva térfoglalása ellen. Megcsillogtatta Kossuth előtt a lehetőségét annak, hogy még száműzetésében is valami akciót kezdjen, amivel a szerecsétlenséget enyhítheti. Meglátogatta a többi duzzogó tábornokot és sikerült azokat kissé közelebb hoznia Kossuthhoz. Térképek fölé hajolva, a tábornokokkal együtt végigkísérte a magyar hadjárat menetét. Ő már Londonban emlegette Pulszkynak, hogy a magyar győzelmek mind egymáshoz igen közelfekvő helyeken

történnék; úgy látszik, Görgey nem tudja, vagy nem akarja eredményeit kiaknázni.

Kossuth környezete szívesen segített Henningsennek; mint írták is később, szándékosan is nagyították és színezték az angolnak híreit, hogy Kossuthot kiragadják apathiájából.

Végre sikerült is. Az álomszerű állapot tűnni kezdett, s Kossuth újra érteni kezdte a levelek, hírlapok és környezői mondatainak jelentőségét; s ez, az ő fantáziáját tekintve, igen sokat jelentett. Később gyakran emlegette, hogyha otthon sejtelve is lett volna a külföld hangulatáról, más-képen végződött volna minden!

Sarkpontja lehetett Henningsen munkájának Görgey árulásának bizonyítása. Későbbi leveleiből tudjuk, hogy élénken figyelte, vajjon magáévá tette-e a közvélemény ezt a vádat. S ha Kossuth az új híreket mérlegelte, akkor valóban örültségnek, árulásnak tűnt föl előtte Görgey tette! Düh és elkeseredés szorított ki minden tépelődést lelkéből és szívesen magáévá tette a következetes árulás bizonyítékait, amelyekre ő is gondolt már s amelyeket most előtte bőven fejtegettek.

Talpraállította őt az a tudat, hogy szerepe a harc előidézésében nem volt könnyelmű játék; sikerült volna az, ha árulás és alávalóság nem dolgozott volna alattomban.

Henningsen szavaiban messzi népek helyeslő zúgását érezte. Az ő neve még mindig jelszava a szabadságvágynak kint a világban; a nemes szerencsétlenség palástjában mutatkozhat újra.

Az ember hánykódik gondolataival, szépíti tetteit, de kínlódik — míg végre valami rávezeti egy képzelte, de félig igaz szerepre, mely szinte meglepí s meleg megelégedéssel, felszabadulás és önigazodás érzésével tölti el. Megtalálja helyét, álmodott énjét. A gondolat ereje hatalmas, önzően löki el magától a fel-felbukkanó disszonanciát, kételkedést; ninesenek többé ideges mozdulatok, ha egyedül van az ember, s önkénytelen sóhajtások és a kezeinek tördelése. Minden jólesően beleáramlik a megtalált irányba, minden ennek szolgálatába sorakozik és a kínzó részletek amúgy is sorvadó emlékének minden eszközzel való legázolására szinte feljogosítja az embert az újra feltámadott lelki életösztön.

Igy készült a viddini levél. Tartalmát azzal, amit eddig mondtunk, voltaképen ki is merítettük már.

Vádirat és védekező irat az egyúttal.

E levélben Görgey következetesen működő áruló; nem fizetett gonosz, hanem betegesen becsvágyó és rombolásig gyűlölködő. Kossuth jórészt hitte is ezt; bizonyítja magatartása az emigráció első éveiben, amikor diktatori szerepet követelt magának egy jövő harc esetén, miután hűséges honszeretetben csak magáért kezeshet. Azt mondta, jellemét változtatták meg a mult tanulságai; hazatérve vérrel és kegyetlenséggel fog elfojtani minden pártoskodó törekvést. Másrészt azonban jogot érzett magában ahhoz, hogy Görgey fejére akkorát sújtson, amekkorát csak sújthat; hisz Lugosról felelőssé tette őt a nemzet sorsáért. S végül követelte tőle az emelkedettség és feltámadás érzete, hogy minden kétséget letörjön, ami saját szerepét a harcban és előzményeiben közönségesen emberivé tenné.

A harc felidézése nem volt könnyelműség, hanem az erők józan mérlegelésével történt — ezt mondja iratában; s most már nem emlékezik

arra, hogy az orrosszal való küzdelmet az utolsó hetekben maga is kétségbeesettnek tartotta: vitatja, hogy a nemzetet, ha áruló nincs, két ellenséggel szemben is diadalra tudta volna vezetni. Úgy beszél, mintha ő egy pillanatra sem egyezett volna bele a hatalom átadásába, ha Görgey erőszakkal ki nem csikarta volna azt tőle.

Láttuk, hogy Aradon, augusztus 11-én, nem egészen így gondolkozott. S átsiklik most azon is, hogy a pénzügyminisztert a kinestárral Radnáról ő küldte Görgey táborába.

„Én pedig Lugosra siettem megnézni, milyen erő maradna még a hazának, ha Görgey áruló találna lenni,“ — mondja tovább, s elbeszéli, miként győződött ott meg a sereg harcbaállításának lehetetlenségéről, s hogy nem akarván minden kalandos ideát jelenlétével támogatni, miként ment le Orsovára, „hogy a határt menekülő társainak biztosítsa“.

Így halad át a kínos pontokon, védekezve és támadva.

Azt is elfelejti már, hogy még akkor is, amikor török földre tette a lábát, bízott némiképen Görgey terveiben. Meg kell tagadnia Görgeyvel minden közösséget; a fehérnek el kell válnia a feketétől.

S a gyengeség vádjára, mit Viddinben oly erősen hangoztattak vele szemben, s ami azokban a napokban még a távoli közvéleményben is nagy szerepet játszott, már szintén erkölcsi magaslatról felel: Talán ha Robespierre lett volna, mondja, megvédhette volna a hazát az árulástól, de az nem tudott s nem akart lenni, s most határtalan szerencsétlenségében az a gondolat egyenesíti föl, hogy kezei tiszták a vértől.

Henningsen leveléből látjuk, hogy Kossuth erélytelenségének kérdése az angol úr viddini beszélgetéseiben is nagy szerepet játszott.

Eppen ezek a pontok, melyek az utolsó napok eseményeit érintik, mutatják, hogy Kossuthnak feszélyező érzései fölött kiküzdött győzelméről van szó. Ez alaphangulatból kell megítélni saját önzetlenségének és szerénységének szinte túlságosan gyakori erősítgetését. Van egy érdekes mondata levelének, amelyben valóban túllő a célon; Pulszkyék törölték is e mondatát s nyomtatásban sem jelent meg az. Kossuth itt arról beszél, hogy észrevevén Görgey hatalomvágyát, már a hare delelőjén felkínálta neki saját helyét, a hatalom koszorúját; „ám változtassa *koronává* a koszorút“, — írja, — „mert nekem az sem kell, nem kellend és nem kellett soha, bár kelleni akaratomtól függött“.

Ismerjük a gúnyos célzásokat, a szóbeszédet, amelyek még itthon célba vették Kossuth kacérkodását a korona gondolatával.

Átgúrja hát Kossuth ismét a maga alakját az ideális Kossuth alakjává s támaszkodva mindarra a nemesre, nagyszerűre, amit valamikor csak tett, érzett és gondolt, lerázza magáról az emberi hibákat, amelyekkel úgyszólván félig-meddig öntudatlanul vétkezett. Az ideális Kossuth folytatja itt harcát az emberrel; a létnek kérdése ez, mert Kossuthnak a maga költőien elképzelt alakjában volt örök életereje. Azt hisszük, egész pályáján sok jellemző esetét találjuk e küzdelemnek; sőt úgy tűnik fel, hogy politikai jellemnek, túlzásra való hajlandóságának, égi pátozának, a reális számítás és az emberismeret hiányának ez a magasabbrendű hiúság egyik legfőbb kulcsa. Csupán ott hibázott, hogy e regényes küzdelmekben gyakran túlságosan könnyen, sokszor külső tapsokra, érezte magát győzedelmesnek.

Igazolva magát ilyképen s halálosan sebezve ellenfelét, egyúttal politikai célokat is tart szeme előtt, amikor a magyar nép erejét az osztrák

és cosszal szemben hangsúlyozza. Henningsen hírei Angliára irányították tekintetét; most lenne ideje annak, — írja, — hogy Anglia közbelépjen Magyarország alkotmányának megmentése érdekében, mert egy ellenséges Magyarországgal kebelében a monarchia sohasem felelhet meg a hivatásnak, mit Anglia vár tőle: hogy védőgátul szolgáljon az orosz hatalommal szemben.

S a következő mondatokban ajánlja, hogy tekintettel Angliára, legyen egy Kóburg herceg a magyar király, szövetségben Ausztriával. Vagy Leuchtenberg herceg, a cár veje; „ez lehetséges eszme, különösen ajánlom“. Vagy ha ez sem, tartassék európai kongresszus, mely rendezze Ausztriával való viszonyunkat a 48-as törvények alapján, engedményekkel Ausztriának a had- és pénzügy terén. E kongresszusra lehetőleg adjanak neki, Kossuthnak is befolyást, Batthyány ellenjegyzése mellett.

Ez optimizmust alig tudjuk másként megmagyarázni, mint Henningsen hatásával. Igaz, hogy ekkor még nem sejthette Kossuth az osztrák dühöngő bosszúállását, mely csak október elején vette kezdetét.

De e sorok után ismét visszasüllyed szerencsétlenségének tudatába: ő lezárta már számadását az étellel s hazáját nem látja viszont soha.

Ez az utolsó hetek reménytelen hangulata.

Két héttel utóbb, felvillanyozva a diplomáciai szakítástól az orosz-osztrák és a török között, mely a menekültek kiadatásának ügyében történt, már Komárom megmentésével bízta meg Henningsent, aki ajánlkozott, hogy belépődzik a várba. Egy hónappal később pedig nyíltan felveszi már a kormányzói címet, szervezi az emigrációt s Henningsen sugalmazására tervet készít a dunamenti kis nemzetek konföderációjáról, szövetségben a török birodalommal, mámoros beszédet tartva a rögtöni, dadalmas hazatérésről s ugyanilyen hangú levelet írva haza feleségének.

Most még nincsenek ilyen tervei. Még azt sürgeti, eszközöljön ki Anglia amnesztiát a Viddinben nyomorgó menekülteknek.

Még keserű s kiábrándító emlékei is vannak a szabadsághareból, és nemesak Görgey szerepét illetőleg; beszél a honvédek demoralizációjáról, különösen pedig a tisztikar hitvány önzéséről és gyávaságáról.

S főként ezek a pontok azok, amelyek miatt a viddini levél hitelessége fölött Kossuth hívei igyekeztek a közvéleményben kétséget támasztani, úgyhogy egészen a legújabb időkig nem is volt teljes bizonyossággal megállapítható, hogy Kossuth-e a szerzője annak.

A levél Telekihez és Pulszkyhoz volt címezve azzal a felhatalmazással, hogy annak történeti részeit nyilvánosságra hozhatják. Decemberben már meg is jelent nyomtatásban, németre fordítva, a lipcei Wiegand-cég kiadásában; Teleki és Pulszky azonban cáfolták hitelességét. Wiegand kétségbeesett leveleket írt nekik, de határozott választ nem tudott tőlük kisikarni; Kossuthnak is írt, úgy látszik, szintén hiába. Pár hónap múlva Kossuthnak egy nyilatkozata jelent meg a lapokban, amelyben kijelenti, hogy semmiféle búcsúszózatot sem írt menekülése alkalmával s e nyilatkozatot általában a viddini levélre vonatkoztatták, amit Kossuth szívesen is vett, mert új politikai terveihez, s a függetlenségi nyilatkozathoz ragaszkodó álláspontjához az emlékirat tartalma és hangulata már nem illett. Cáfolata azonban, mint a Kossuth-levéltárból kitűnik, azoknak a fellengzős búcsúszózatoknak szólott, melyeknek kézzel írt példányai 49 öszén cirkuláltak a hazában Kossuth neve alatt.

A viddini levél hitelessége felől azonban, bár eredeti kézirata nincs meg, nem lehet kétség. Kossuth szeptember 16-án küldte el azt biztos emberrel Andrásynak, aki akkor még mint Magyarország volt követe, Konstantinápolyban tartózkodott; s ő már a hónap végén írja Kossuthnak, hogy élvezettel olvasta azt s közlését helyesli, kivéve egyes részleteket.

Pulszky már október elején tudta, hogy a levél útban van hozzá; de kézhez csak november elején kapta. November közepén már buzgón olvasták és másolták a levelet Londonban; s németre fordítani Orosz Józsefnek, emigráns újságírónak adták át. Közléséről azonban még nem döntöttek, mert sok részletét és reménytelen hangulatát az emigráció politikai céljaira nem tartották előnyösnek. Amikor pedig megtudták, hogy Orosz mégis elküldte fordítását a kiadónak, hosszú tanácskozások után elhatározták a cáfolatot, amiről Teleki tudósította is Kossuthot, előadván az okokat. „Egy ember nem érdemel csak semmi kíméletet — írja —, s ez Görgey.“

Hogy a levélnek kiadott szövege is hiteles, mutatják másolatai Tanárkynak, Pulszky titkárának, és Horváth Mihálynak kezétől a Nemzeti Múzeumban; s ugyanott egy másik példány is, mely valószínűleg Andrassy Gyula írása. Ezekkel megegyezik egy igen érdekes töredék, szintén a Múzeumban, melynek írásában egy Bernsdorf nevű londoni álemigráns, osztrák kém kezére ismerünk. Mint a bécsi titkos levéltár adatai mutatják, Bernsdorf, befurakodván Pulszky környezetébe, már november közepén kezdte részletekben Bécsbe küldeni a levelet. Az ő irata mellett fekszik a Múzeumban egy német fordítás is, melyben Bach miniszter egyik hivatalnokának kezeírására ismerhetni. Valószínű, hogy Thallóczy útján kerültek ezek a példányok Bécsből a Nemzeti Múzeumba. Az osztrák kormány különben Konstantinápolyból is kapott másolatban részleteket; Andrassy környezetében szerezhatték azokat az osztrák spielik.

Azonban bárhogyan kétségbe vonták is akkoriban a levél hitelességét, a vád mégis gyökeret vert s Henningsen pár hónap múlva elégedetten írta Kossuthnak, hogy Görgey árulását a külföldön mindenki elismeri.

Ezt az angol urat, aki legsúlyosabb óráiban bátorítója, lelkesítője volt, igen szívébe zárta Kossuth s ezután évekig bizalmas barátja maradt neki. Többször megjelent nála Törökországban, együtt főzték terveiket; politikai megbízatásokban utazgatott és Kossuth amerikai diadalútjának rendezésében is részt vett. Apránkint kitűnt ugyan, hogy nem volt gazdag ember, s szeretett adósságok hátrahagyásával utazgatni; a pénzről sem tudott elszámolni, mit Angliában előkelő urak Kossuthnak Kis-Ázsiából való elszöktetésére adtak össze s ezért angol barátai erélyesen követelték Kossuthtól, hogy szabadítsa meg magát e kalandor rejtelmes egyéniségétől. Megbízatásaiban néha hónapokig el-elmaradt, Kossuth végtelen kétségbeesésére, de újra megjelenve, oly meggyőzően tudott viselkedni és magyarázkodni, hogy ismét a legmelegebb bizalom jutott osztályrészéül. Cikkeket írt angol lapokba s apró röpiratokat adott ki Kossuth szellemében; 1852 után Amerikában maradt és Kossuthal való összeköttetésének 1854-ig vanak nyomai. Ekkor megházasodott, feleségül véve egy sok rabszolgával rendelkező földbirtokos asszonyt, tekintet nélkül népfőlszabadító elveire. Kossuth környezete is gúnnyal beszélt már ekkor róla, azonban Kossuth még emlékirataiban sem tud rá haragudni s kedvesen emlékszik meg Henningsen kalandos alakjáról.

Említettük, hogy nincs egyenes adatunk arról, mikor érkezett Hen-

ningsen Viddinbe, és amit szerepéről a viddini levél keltezése körül beszélünk, jórészt csak kombinációkon alapszik. Ő maga egyik levelében, melyet 1850 elején írt, október elejére teszi Viddinbe érkezéének idejét; ez azonban tévedés lehet szeptember eleje helyett, hisz szeptember közepén más adatok már bizalmas szerepben mutatják Kossuth mellett. Egy hírlapcikkében ő maga két hónapra teszi viddini tartózkodásának idejét, s mivel tudjuk, hogy november 4-én utazott el onnan, szeptember elején kellett oda érkeznie.

Egy hosszú levelében Pulszkyhoz — ami Pulszkyné emlékirataiban meg is jelent — leírja, milyen helyzetben találta az emigrációt és Kossuthot, amikor ő Viddinbe érkezett; s leírásának vannak apró részletei, amelyek határozottan szeptember elejére mutatnak. Nem beszél ugyan nyíltan saját buzgólkodásáról, — éppen azzal tudott bizalmat kelteni Kossuthban, hogy a maga személyét, szerepét lehetőleg homályban tartotta cikkeiben és leveleiben; de elmondja, miként helytelenítette ő Kossuth csüggedtségét s visszavonultságát; miként látogatta meg a többi főbb emigráns magyart, láthatólag a békülés szellemében; miként vizsgálta át a tábornokokkal Görgey hadi működését a téképek fölé hajolva, megállapítván a hadvezérnek sztratégiai mulasztásait — úgy, amint a viddini levél is jellemzi Görgey hadviselését.

Kombinációk s az adatok szövegének alapos vizsgálata nélkül alig lehet az emigráció történetében a szereplők lelkéhez férközni, s a viddini levél is, mint eddig, idegenül állana előttünk, pártállásunk szerint vagy mint a célzatos bosszúnak, vagy pedig mint a hazafi méltó átkának műve. Új adatainkat e szomorú időszak eseményeihez a Múzeum most feltárt Kossuth-hagyatékából, a bécsi titkos levéltárból, s — főként Kossuth menekülésére vonatkozóan — lengyel levéltárakból nyertük.

A Görgey ellen emelt vád tehát lelki szükséglete volt Kossuthnak; saját megújulásának talapzata; érdes szikla, de erős. S amikor a következő hónapokban a közvélemény elfogadta a vádat, s a hazából egyre jöttek a hírek népe bánatos szeretetéről, Kossuth önigazolásának belső műve teljesen befejeződött.

A vádlott pedig, Görgey, „fiatal és mégis redőkkel teli homlokával szomorúan fordult a tömeg felé, mely árulót kiált feléje”, — mint Szemere írja róla. Emlékirataiban úgy adja elő Görgey az ő végső tettét, mintha az tiszta, hideg elhatározásból, a további borzalmak elkerülése végett történt volna, anélkül, hogy önmagát és másokat bármi reménnyel áltatta volna az oroszok politikai segítségét illetően.

Nagyjából igaza is van; de éles logikával előadott mondatai mögött az újabb adatok más dolgokat is sejtetnek. Beniczkynek, az oroszokhoz indult követek egyikének most megjelent emlékiratai például mutatják, hogy Görgey erősen pártolta a követküldés eszméjét; Görgey épp ellenkezőleg beszél művében, s elhallgatja azt is, hogy az oroszok rideg hivatalos válaszuk mellett sok biztatót beszéltek a követeknek. S éppen, mert Görgey hallgat róluk, van ezeknek jelentőségük ítéletünkre nézve.

A hadvezér azon levelei, melyeket már mint az oroszok foglya írt, szintén mutatják, hogy nem volt némi bizonytalan politikai remények nélkül.

Mint a viddini levél vádja, mely egyedül Görgey nyakába varrja az egész felelősséget, épp oly idegenül hat ránk most már Görgeynek levele Klapkához, mit már az orosz táborból írt s amelyben az ellen fakad ki, mint játszotta át Kossuth július hó végén a fővezérséget az ő megkerülésé-

vel Dembinszky, majd később Bem kezébe s mint lett ezzel a bukásnak egyedüli oka.

Amikor ő az aradi utolsó éjszakán Kossuthtal szemben állt, tele ellenes indulattal, meg volt arról győződve, hogy orosz tervei többet érnek Kossuth minden politizálásánál, csak energikus elszántsággal rögtön végre kell azokat hajtania. S ezzel egyúttal sujtathat Kossuthon is, mert hisz nem Görgey maga, hanem Kossuth fővezére vesztette el az utolsó nagy csatát.

Kétségtelen, hogy Görgey őszintén beszél, mikor azt mondja, hogy ő nagyot és nemeset akart; az indulat csak segítette őt elhatározásában. De azért, hogy, a világpolitika útjaival ismeretlenül, önállóan s mások ellenére cselekedett, politikai hibát követett el s viselnie kellett a felelőséget.

A világsi fegyverletétel hírére Bécsben csak röviddel késte meg az angol diplomáciai lépés, amellyel Palmerston békülésre figyelmeztette Ausztriát. Nem döntő dolog, de ismerve az akkor igen éles angol-orosz ellentétet, azt a gondolatot ébreszti, hogy tán mégis csak helyesebb lett volna, ha Görgey Erdélybe vonul s pár hétig húzva még a háborút, időt ad a külföldi mozgalmak kifejlődésére.

Görgey bűnhődése nagy volt; egész élete megsemmisült. S a nemzet elvesztette benne korunknak egyik legnagyobb tehetségét.

Másrészt ha átvergődünk Kossuth hontalan életének napjain, velezrezve az újjongó remények és a sötét kétségbeesések szakadatlanul változó láncolatában, visszarettenünk a szenvedésektől, amelyekben bőven bűnhődött azért, ha valamiben hibázott.

Hiszen ez a sors egy emberi léleknek és szervezetnek rendszeresen isméltlódó marcangolása volt.

Az ideális boldogságvágy leggyönyörűbb álmai nélkül ember nem bírta volna az újabb és újabb kínos erőfeszítéseket, amelyeket Kossuth útjain megfigyelhetünk.

Hajnal István.

NAPKELTE A VÁRAD-VELENCEI ALLOMASON.

*A vonat dübörögve befutott.
A kalauz kiáltott: Várad-Velence!
Másképp mondotta, más nevet kiáltott.
De már így maradt meg az én fülembé.*

*Piros hajnal volt, csipős, őszre járó.
Mint ég titkába látó óriás,
Úgy kéklött keleten a Királyhágó.*

*Jöttem Szent László gyógyforrása mellől,
Elmélkedve nyugatról és keletről,
S a Lélekről, mely megujul — magától.*

*A vonat befutott — s felkelt a nap —
A fejedelmi Transszylvániából.*